

TÜRK ETNOLOJİSİNİ İLGİLENDİREN BİRKAÇ TERİM-KELİME ÜZERİNE

ABDÜLKADİR İNAN

Türk dili üzerine yazılan eski ve yeni kaynaklarda Türk etnolojisini ilgilendiren birçok terim niteliğindeki kelimelere raslanmaktadır. Bu terim - kelimelerini her yazar ve bilimsel araştırmacı kendi bildiği gibi yazdığı, muayyen bir bilimsel kavram anlatması gereken bir terimi türlü türlü kavramlar için kullandığı görülmektedir. Gerek Türklerin kendileri ve gerek yabancılar tarafından yazılan sözlüklerde de bu karışıklık yüzyıldanberi sürüp gelmektedir. Ulus (yahut uluş), oğuş, urug (urug - tarıg), ok, boy, oba, bukun, oymak (aymak, omak, omok), bağ (bav), ocak, ağıl, süngök (süyek), tübe, yasa, töre, yargı, yol terimleri bunlardandır.

Bu konuyu ele alırken ilk başvuracağımız kaynaklar Türklerin kendileri tarafından yazılan ve Türk toplumsal kurumlarına yakından dokunan eserlerdir. Bu türlü kaynakların en eskisi VII - VIII. yüzyıllarda yazılan Orhon ve Yenisey yazıtlarıyla XI. yüzyılda Kâşgârh Mahmud'un yazdığı "Divanü lûgat it-Türk"tür. Fakat bu kaynaklarda bizim konuyu ilgilendiren terimler pek az bulunmaktadır. Yukarıda gösterilen terimlerden uluş~ulus, oğuş, urug, bukun, budun, ağıl terimleri Orhon - Yenisey yazıtlarında ve Divanü lûgat-it-Türk'de bulunuyor. Boy ve oba'ya yalnız Divanda, ok ve bağ terimlerine ancak Orhon - Yenisey yazıtlarında raslanır.

BUDUN —bu terim ile kavim, halk kavramı anlatılmaktadır... Orhon yazıtlarında Çin gibi yabancı kavme budun denildiği gibi, Türk olduklarında şüphe olmayan Kırgız, Karluk, Oğuz topluluklarına ayrı ayrı budun denilmektedir. Kâşgârh Mahmud'a göre "budun" kelimesi Çigilce bir kelimedir "ar-ra'ıye ve avamü'n-nas" anlamına gelir (c. I, 340). Bu kelimeyi, cümle içinde geçtiği yerlerde, bazan "kavim", bazan "en-nas" kelimeleriyle tercüme ediyor. Herhalde "budun" kelimesi XI. yüzyılda VII - VIII. yüzyıllardaki anlamıyla kullanılmış olsa gerektir. Kâşgârh Mahmud'un çağdaşı Yusuf Has Hacip "Kutadğu Bilig"de "budun" kelimesini çok kullanıyor. Peygamberin na'tinde "budun" kelimesini "halk" anlamında kullanıyor :

Sevig savçı ıztı bagırsak izi
B u d u n da talusu, kişide kezi

(Sevgili peygamberi esirgeyen Tanrı gönderdi, o halkın seçkini, kişinin iyisidir).

Negü ter işitgil bögü il begi
B u d u n başlaguçı kişide yegi

(Halka rehber ve kişinin en iyisi olan akıllı ilbeyi ne diyor, dinle).

Negü ter işitgil Üç Ordu hanı
Budunda talusu, kişide çımı
Aya beg boluglı budunka uluğ
Budun ezgi tutgıl tapugçı kuluğ

(Halkın seçkini, kişinin gerçeği —gerçek insan— olan Üç Ordu beyi ne diyor, dinle: “ey bey olan halkın büyüğü, halkı, hizmetçi kullanı iyi tut, iyi idare et”).

XIV. yüzyılda yazılan Kuran tercümelerinde (meselâ Türk - İslâm eserleri müzesi No. 73) kavim, en-nas, âl kelimeleri hep budun kelimesiyle tercüme ediliyor (“min zinet-il-kavmi=budun bezeginden: âl-i-Musa=Musa budunu; en-nas=budun). XIV. yüzyılın başlarında yazılan “Kıyas-ı enbiya”da ve bu yüzyılın ortalarında Altın Orduda - Saray kentinde yazılan “Hüsrev ü Şirin”de budun kelimesi çok geçer. Fakat XV. yüzyılda yazılan eserlerde, hele Çağatay edebiyatında budun kelimesine raslanmaz. Bu devirde eski “budun” terimi yerine “ulus” kelimesi geçmektedir. Budun kelimesinin XIV. yüzyılın sonlarında unutulmuş olduğuna hükmetmek mümkündür.

ULUŞ~ULUS. Moğol istilâsı devrinden sonra yayılan ve kavim, halk anlamını bildiren “ulus” terimi birçok kimselerin sandıkları gibi Moğolca bir terim - kelime değildir. Eski Türkçede şehir ve karye anlamına gelen ULUŞ terimi Moğol istilâsından sonra ş/s değişimiyle ULUS şeklinde yayılmıştır ve halk, kavim, millet (Moğol ulusu, Türk ulusu), devlet (Çağatay ulusu, Coci ulusu) anlamlarını ifade etmiştir.

“Ulus” kelimesine ilk defa VIII. yüzyılda, Kül Tegin yazıtında raslanıyor. Yazıtın kuzey yüzünde (IN, 12) cenaze törenine gelen kavimlerden bahsederken “. . .kün batısıktaki Sogd, Bereçker, Bukarak Ulusta Nen Sengün, Ogul Tarkan kelti” denilmektedir. Bu cümledeki “ulus” kelimesini V. Thomsen “kabile (Stamm)” ile tercüme etmiştir (ZDMG, NF. III, 1924, s. 156). Bu cümleyi rahmetli Ragıp

Hulûsi şöyle tercüme ediyor: “garpteki kün batısındaki sayısız Sogd. ve farslardan ve Buhara milletinden Nen Sengün ile Oğul Tarkan geldiler” (Türkiyat Mec. III, 106) R. Hulûsi metindeki “ulus” kelimesini “millet” kelimesiyle tercüme etmiştir.

Kâşgarlı Mahmut “ulus” kelimesini Çigilce “karye”, Arguca “şehir” diye açıklamaktadır (I, 60; ter. 62). Kâşgarlı Mahmud’un çağdaşı ve vatandaşı olan Yusuf Has Hacip “Kutadgu Bilig”inde “ulus” kelimesini pek çok kullanmıştır. Metinden anlaşıldığına göre bu eserde “ulus” “şehir” anlamındadır, çok yerde “ulus kend” şeklinde geçmektedir ki eşanlamlı kelimeler olduğu belirtilmiştir; kimi yerde “il ulus” dahi denmektedir.

Kalem birle tutsa kayu il uluş
 Tilek tekrür anda tözüke ülüş (M. 131)
 Uluş kend içinde tapuğ bar telim
 Uşol yerde kılsa bulumaz yarım (186)
 Berü kel uluş kend içinde tiril
 Seni bilmesün halk katıl hem karıl (230)
 Berü kel uluş kend te kılğıl tapuğ
 Kamug ezgülükke açılun kapuğ (187)
 Uluşdın uluşka köçügli kişi
 Köçin öngdin ızsa eter uz işi (285)
 Ölüm bozdı ordu, telim kend uluş
 Ölüm bozdı karşı, saray, ev öküş
 Yakın ka kadaşdın yitirmişsen öz
 Uluş kend budundın evürmişsen yüz (185)

ÖĞUŞ: Eski Türk yazıtlarında hakan milletine hitap ederken kendisine en yakın bulunanlardan başlayarak “.iniyigünüm, oğlanım, oğuşım” (Kül Tegin yazıtı Güney yönü I) diyor. Yazıtlarda geçen bu kelimenin kan akrabalığını anlatan bir terim olduğu şüphesizdir. Fakat bu “akraba topluluğu”nun yakınlık derecesini tayin etmek güçtür. Bu terimi V. Tomsen (Almanca’ya tercümesinden faydalanıyorum) “Geschlecht” kelimesiyle (ZDMG, NF. III, 140), Almanca’dan Türkçe’ye tercüme eden R. Hulûsi “soy” kelimesiyle tercüme etmiştir. (Türkiyat Mec. III, 96). Eski Türk Yazıtları’nda H. N. Orkun bu terimi açıklayan notunda (I, 74, not 1) bu “kelime mensup olduğu boy mânasına kullanılmıştır” diyor ve asıl metin çevirmesinde ise “soy” terimiyle tercüme etmiştir (I, 22). Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi Arapça

“al-‘aşiret” diye açıklamıştır (met. I, 59; çevirme, 61). Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi eserinin her yerinde ittirath olarak hep “al-‘aşiret” ile tercüme etmiştir (bk. I, 59, 69, 83, 130, 246), eserin çevirmeni B. Atalay ise kimi yerde “hısım”, kimi yerde “oymak” terimleriyle karşılamıştır.

Yaşayan Türk lehçelerinin hiçbirinde, bizim araştırmalarımıza göre, bu terime “oğuş” şeklinde raslanmıyor, ancak Yakutça’da “ūs” biçiminde çok yaygın bir terimdir (bk. E. Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, 3075). Yakutlar’ın eski aşiret kurumlarında “ūs” evlenmeleri yasak olan ekzogami dairesine giren akrabaların kurduğu birlik olduğu anlaşılmaktadır. Bu birlik “ağa usa” yani “baba oğuşu”dur, bunun içinde birkaç “ije usa”, yani “ana oğuşu” bulunur (oğuş>ovuş>uuş>uus>ūs)¹.

URUG : Eski Türk yazıtlarında tek başına “urug” kelimesine raslanmıyor ise de bu isim - kelimedden kurulan “urugsıratmak” fiilini buluyoruz (“Türk budun ölüreyin, urugsıratayın ter” I D, 10; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, 34). “Urugsırat-” kelimesi soyundan, sülâlesinden mahrum etmek anlamını bildirir. Buna göre “urug” kelimesinin VIII. yüzyılda “yakın ve uzak kan kardeşlerden kurulan muayyen bir topluluğu” bildirmek için kullanılmış olduğu anlaşılıyor². Kâşgarlı Mahmut “urug” kelimesini “tane, tohuma da urug denir. Urug ekti —tohum ekti. Hısımlara dahi buna benzetilerek ‘urug tarıg’ denir” diye açıklamıştır (DLT, I, 61 - 62; tercüme I, 63 - 64)³. Urug kelimesi Kutadğu Bilig’de pek çok geçer. Söz gelişinden anlaşıldığına göre “nesil, nesep, soy, kabile” anlamlarına kullanılmıştır.

Ay ezgü kılınç aslı ezgü urug
 Ajun kalmasuni sizingsiz kurug (Fergane, 20)
 Urugsuz kişiler arıgsız bolur
 Arıgsız vezirke yarağsız bolur
 Urugluk kerek hem sakınuk köni
 Könilik üze keçse ötrü küni (M. 115)

¹ Yakutça’daki “us” terimini S. Malov Orhon yazıtlarındaki “oğuş”, Uygurca’daki “ogus” terimleriyle karşılaştırmış ve “soy”, “nesil” kelimelerini ifade eden Rusça “rod”, “pokolenie” kelimeleriyle tercüme etmiştir (Pekarskiy Yakut Sözlüğü, 3075).

² Bazı Kıpçak lehçelerinde “tohum”, “tane” anlamını bildiren “urluk” kelimesi eski Türkçe’deki “urugluk”un değişmiş şeklidir (urukluk>urluk).

³ “Tarıg” kelimesini B. Atalay, basma nüshadaki basım yanlışına göre “turıg” okumuştur. Yazma nüshada açıkça “tarıg” olarak harekelenmiştir.

Urugluğ tariğğ bezükler tili

Bezükrek bolur, bolma evçi kulı (M. 267)

Şüphesizdir ki “urug” ve “tariğ” aynı anlamı bildirirler⁴. Demek ki “urug” terimi ile anlatılan bir topluluk “tek bir tohumdan türediklerine inananlar” topluluğu idi. Bu ilkel devirlere ait anlamdı. Sonraları anlam genişliyerek büyük kabilelere de “urug” denilmiştir. XIII. yüzyılda Kıpçak - Komanlarda “nesil, zürriyet, çocuk” anlamına “uruk ~ uruh” kelimeleri tesbit edilmiştir (bk. K. Gronbech, *Komanisches Wb.* 266). Divanü lûgat-it-Türk'teki “urug - tariğ” terimini Kutadğu Bilig'te de görüyoruz (“urugluğ tariğğ bezükler tili”). Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “urug” kelimesi, her lehçenin fonetik özelliğine uyarak, türlü biçimlerde (uruk, rü, uruv, urü, irü) bulunuyorsa da bu anlamı bildiren “tariğ” ve onun yeni şekillerine raslanmıyor... Ancak Yakut Türkçesi'nde, tıpkı Divanü lûgat-it-Türk'te ve Kutadğu Bilig'de olduğu gibi, “urü tari” şeklinde bulunmaktadır (“urü tari buola”, “urü tari buoluoh sanalah ertim” Pekarskiy Yakut Sözlüğü 3069). Herhalde bir devirde “tariğ”, “urug” terimleriyle ancak en yakın akrabayedinci kuşaktaki hakiki, unutulmamış atanın torunlarından kurulan topluluk— ifade edilmiş olsa gerektir. Çağdaş Yakutlar evlenme yoluyla akraba olanlara da “uru” diyorlar ise de soydaş akrabayı ayırt etmek için “et kan akraba (et han urü)” derler.

Osmanlı Türkçesinde “urug” kelimesini XIV. yüzyıldan beri birçok yazarlar ve şairler kullanmışlardır. Ş. Sami “Kamus-i türki”de “uruk” kelimesini şöyle açıklıyor: “uruk müfreze, kısım, bölük, şube, kabile şubesi: bir ulusun urukları”. Osmanlı edebiyatında bu kelime Tanzimat'tan sonra kullanılmamış olsa gerek. Bununla beraber Ş. Sami bu kelimeyi “metrük” saymamıştır.

OK : Batı Gök Türk devletini kuran on kabileye “ONOK” denilmiştir. Bunlardan bahseden Çin kaynakları da bu boyları çince “ok” bildiren kelime ile adlandırmışlardır. Bu kaynaklara göre “ok” Türklerde boylardan kurulan birliklerin remzi olmuştur (Hyacinth, I, 350). Eski Türk yazıtlarında “ok” terimi boy ve soy anlamlarına kullanılmış olsa gerek. Kül Tegin yazıtında “on ok budun emgek körti” (D. 19), “idi oksız kök türk ança olurur ermiş” (D. 3); Tonyukuk yazıtında “on ok kaganı yagımız erti” (D. 19) denilmektedir. Altay Türkçesi'nde

⁴ “Tarla” kelimesi de “tohum ekilen yer” demek olan “tariğlag” kelimesindedir (tariğlag > tarılag > tarıla > tarla).

“kabile, menşe, soy” anlamlarını bildiren “uk” terimi vardır (Radloff, Wb, I, 1605). Kırgız Türkçesi’nde “uk” kelimesi tek başına kullanılmıyorsa da “tohum” kelimesiyle beraber “ukumuz tohumumuz” diye söylenmektedir (Yudahin, Kırgız Sözlüğü, 541). Altay ve Kırgız lehçelerindeki bu “uk” kelimesiyle eski Türkçe’deki “ok” teriminin ilgisi olsa gerektir. Oğuzların Bozuk ve Üçok adlarında bulunan -ok~uk ögeleri de, şüphesiz, eski Türkçe’deki “ok”un kendisidir. Oğuz destanının bu isimleri Oğuz oğullarının buldukları ok ve yay menkibesiyile açıklaması da bunu teyit eder (Reşideddin, Cami’üt-Tevarih, Berezin yayını TVO, V, 22 - 23). Bu eski Türklerin “ok” terimi Orta Asya Türkmenlerinde Farsça “tire” ile tercüme edilerek muhafaza edilmiştir, kabilenin küçük bölüklerine denir.

OBA : Eski Türkler’in Orhon ve Yenisey yazıtlarının şimdiye kadar bulunan ve okunanlarında “oba” terimine raslanmıyor. Batı Türkistan’da Talas ırmağı boyunda bulunan bir mezar taşındaki bir kelimeyi H. N. Orkun “oba” okuyor (Eski Türk Yazıtları, II, 134). Bu okuyuş doğru ise bu mezardaki ölü “altı obanın begi” olmuştur. Kâşgarlı Mahmud’a göre (I, 81, çevirme 86) “oba” kelimesi “Oğuzcadır, kabile demektir.” “Oba” kelimesine Oğuzca’daki bu anlamıyla, başka Türk lehçelerinde raslanmıyor. Doğu Türk lehçelerinde “oba, ~ obo” terimleriyle yapma tepeler ifade olunur. Bu tepelerin geçmişteki büyük bir kahramanın veya kabile başbuğunun mezarı üzerine yapılmış olduğu söylenir (Ulutavda Edige Obası, İsil - İşim ırmağı boyunda Barak Batır Obası... gibi). Altaylılarda geçitlerde ruhlara kurban verilen yapma tepelere “oba” denir.

Osmanlı Türkçesi’nde “oba” kelimesi yazı dilinin kuruluşundan beri kullanılmaktadır. XIV - XVII. yüzyıllarda “kabile, aşiret” anlamını bildirmişken daha sonraları “birkaç çadırdan mürekkep göçebe oymağını” anlatmak için kullanılmıştır (bk. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I, 533, II, 713). Azeri Türkçesi’nde “oba” kelimesi “çoban kulübesi” anlamına kadar daralmıştır (Radloff Wb, I, 1157). Ş. Sami bu kelimeyi “çadır halkı, göçebe ailesi” diye izah etmiştir (KT, 184).

BOY : Bu terime eski Türk yazıtlarında raslanmıyor. Fakat bu kelimenin eski şekli olması muhtemel olan “boğ” kelimesine Tonyukuk ve Sine - Usu yazıtlarında raslanmaktadır (“türk sir budun yerinte boğ yime budun yime kişi yime idi yok erteçi erti” Tony. Ş. II, 60; “karluk

bod...” Sine - Usu, Batı yüzü, satır 1).⁵ Bu yazıtlardaki “boğ” teriminin “boy” anlamına kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre XI. yüzyılda Kâşgarlı'nın Oğuzca'da tesbit ettiği “boy” VIII. yüzyılda “boğ” söyleniyordu. Kâşgarlı Mahmut (DLT, III, 103; çevirme, 141) “boy” terimini “raht, kabile, aşiret” diye açıklamıştır. Kâşgarlı'nın Arapça izahını B. Atalay “kavim, kabile, hısım” diye çevirmiştir. Divanü Lûgat-it-Türk'te bu kelime dokuz yerde geçiyor, buna Arapça karşılık olarak kimi yerde “kavim”, kimi yerde “kabile” kimi yerde “en-nâs” denmektedir.

Osmanlı Türkçesi'nde “bir aşiretin kollarından her biri” anlamına XIV. yüzyıldan beri tesbit edilmiştir.

Kim ol vardığınca yola il ü boy

Tavar ü kişi bula vü şar ü köy⁶

BUKUN : Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi ancak “budun” terimiyle beraber gösteriyor ve “budunlug bukunlug kişi” cümlesini *ای انسان ذورھط و عشيرة* diye izah ediyor. B. Atalay bu cümleyi “ulusu oymağı olan kişi” diye çevirmiştir (DLT, I, 413; çevirme I, 499). Yenisey ırmağı boyunda Kızılçir denilen yerde bulunan bir yazıtın altıncı satırındaki bir kelimeyi S. Malov “bukun” okuyor ve “halk” diye tercüme ediyor⁷. Kâşgarlı Mahmud'un “budunluğ bukunluğ” diye kullandığına bakılırsa budun ve bukun terimlerinin eşanlamlı kelimeler olduğu anlaşılıyor. Bu “bukun” teriminin “nesil, kuşak” anlamına gelen “buvın” (Radloff, Wb, IV, 1873) kelimesiyle ilgili olabilir (buvın < buğın < buğun < bukun).

BAG : Kabilenin bir bölümünü veyahut kabile anlamını bildirmek için çok eski devirlerden beri kullanılan bir terimdir. İlk defa bu terime Yenisey yazıtlarında raslanır. Uyuk Tarlak yazıtında şu cümle okunuyor: “atım El Tugan tutuk ben tengri elimke elçi ertim, altı bağ budunumka beg ertim (=adım El Tugan tutuk, ben ilâhi elimin elçisi idim, altı bağ=boy halkımın beyi idim)”⁸. Tuva Halk Cumhuriyeti'nde bulunan bir yazıtta da “altı bağ budunım...” sözleri okunmaktadır⁹.

⁵ G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runenschriften in der Nord - Mongolei. Journal de la Soc. Finno-ougrienne, XXX, 3; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, s. 156.

⁶ Tanıklariyle Tarama Sözlüğü.

⁷ S. E. Malov, Eniseyskaya pismennost türkuv, s. 79.

⁸ Aynı eser, s. 11, 44, 52, 68; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, s. 31.

⁹ S. E. Malov, aynı eser, s. 98.

Radloff, bu yazıtlardaki “bağ” terimini “halkın bir bölümü (Volk-sabtheilung)” diye açıklıyor (Wb, IV, 1447). “Bağ” kelimesinin Kıpçak lehçelerindeki şekliyle “bau~bav” Kazak ve Başkurt lehçelerinde “kabile” anlamına söylenmektedir (“oniki baulu Başkurt”, “toksan iki baulu Kıpçak”).

Kırımlı tarihçi Abdülgaffar Efendi (Ümdet-üt-Tevarih, s. 55) “on iki bavlı il”den bahsediyor. Bu tarihçiye göre Toktamış Han emirülümere Erkteüre “oniki bağlı el, içki, (hassa) asker” vermişti. Aynı tarihçi eserinin başka bir yerinde “Birlek ve Karluk nam iki bağlı il”den bahsediyor (s. 35).

SOY : Oğuz Türkçesi’nde “ırk, sülâle, kabile” anlamlarını bildiren bu terim Oğuzca’dan başka ancak Kırgız Türkçesi’nde tesbit edilmiştir. Kırgızca’da “meşhur kabile (berühmte Geschlecht)” anlamına gelir (Radloff, Wb, IV, 512). Bu “soy” terimi eski Türkçe’deki “urug” kelimesiyle eşanlamlı olsa gerek. En son yazılan “Türkçe Sözlük”te “soy” kelimesi bugünkü anlayış ve kullanışa göre şöyle açıklanmıştır: “Geçmişte, şimdiki zamanda ve gelecekte kandaşlıkla birbirine bağlı bulunanların topu”¹⁰.

Orta Asya uluslarının boylarından ve boyların bölüklerinden bahseden Ebülğazi Bahadır Han “Şecere-i Türk” ve “Şecere-i Terakime” adlı eserlerinde “il, uruk, süngök, omak” terimlerini kullanmıştır. Ona göre “Türk ilinde ilk olarak il adını alanlar beş uruktur: Uygur, Kanıklı, Kıpçak, Kalaç, Karluk” uruglarıdır¹¹. Buna göre, “uruk” büyüdüktan sonra “il” adını alıyormuş. Ebülğazi Bahadır Han kimi yerde “uruk” içinde “uruk” gösteriyor: “Ormavut (oymavut) uruğu içinde Konkmar uruğunu” zikrediyor¹².

İL : Ebülğazi Han’a göre “il” birçok uruklardan kurulur. Eski Türk yazıtlarında ise “il” memleket, devlet anlamında kullanılmıştır. Eski Türk yazıtlarında “il” terimi “düzenli devlet” anlamını ifade eder. Kâşgarlı Mahmut “il” kelimesini “el-vilâyet” kelimesiyle tercüme ediyor (I, 49, 117 ve b.). B. Atalay bu “vilâyet” kelimesini Türkçe’ye yine “vilâyet” kelimesiyle çevirmiştir. Bu çevirmeden bizim şimdiki idare teşkilâtımızdaki “vilâyet” (Ankara vilâyeti, İstanbul vilâyeti) terimini anlamak mümkündür. Halbuki VII - XI. yüzyıllarda “il”

¹⁰ M. Ali Ağakay, Türkçe Sözlük, s. 667.

¹¹ Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (Desmaisons yayını), s. 37.

¹² Aynı eser, s. 52 - 53.

kelimesinin birinci anlamı, şüphesiz, “devlet”tir. K. Brockelmann bu kelimeyi “egemenlik, devlet, halk” (Herrschaft, Reich, Volk) kelimeleriyle tercüme ediyor. Eski Osmanlı metinlerinde de “il” kelimesi “halk, eyalet, sulh” anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamlarıyla “il~el” kelimesi bütün Türk lehçelerinde muhafaza edilmiştir. “İl” kelimesinin “yad”, “yabancı” anlamı ancak bir ailenin kendi dışındaki halka karşı görüşü ile ilgili olarak meydana gelmiş anlamdır, aslında “il” kelimesinde “yabancı” anlamı yoktur. “İl” kelimesi “kün>gün” kelimesiyle birlikte (“ilgün”) “halk ve memleket” anlamını bildirir.

İlgünü var başma şahturur

Benim dahi halimden agâhturur¹³

Kutadğu Bilig’de de “ilkün” aynı “halk” anlamına gelmektedir :

Mungar mengzetür söz sınamış kişi

Sınamış kişi bildi il kün işi (Fer. 30)

Ajunçıka erdem kerek ming tümen

Anın tutsa ilkün, kiterse tuman (Fer. 33).

“Kün” kelimesinin tek başına Sagay lehçesinde “halk” anlamına geldiği Radloff tarafından tesbit edilmiştir (Wb, II, 1435); “ilkün” ise bu lehçede “karye, köy” demektir (aynı eserde s. 1436). Kısas-ı enbiya Rabguzî’de de “ilgün” kelimesi “Süheyl ü Nevbahar”da olduğu gibi, “halk, memleket” anlamına kullanılmıştır (“ey, melik, senin ilin künün artağu turur”). Prof. S. E. Malov “Türklerin Yenisey Yazıtları” adlı eserinin dizininde “kün” kelimesini “soy, aile (Familie)” diye gösteriyor ise de eserin metninde bu kelimeyi bulmaya imkân yoktur. Gösterdiği 58 rakamının bir basım yanlışlığı olduğu anlaşılıyor.

Ebulgazi Bahadır Han kullandığı “omak” ve “süngek” terimlerini şöyle açıklıyor: “. . . her cemaat başka başka omak oldu ve uruk adını aldı. . . Türk halkı bir kişiden sorsa aytur der, omakın nedir? Sün-gükün (kemiğin) nedir?” demek olur.¹⁴ Omak ve süngek (yani: kemik) “urugun” bölümleri olduğuna göre urugdan çok küçük olması gerekti. Halbuki Ebulgazi kimi yerde “süngek” terimini çok geniş anlamda

¹³ Tanıklariyle Tarama Sözlüğü II, 528.

¹⁴ Ebulgazi Bahadır Han’ın bu sözlerini Kâşgarlı Mahmut’un “boy” kelimesinin açıklarken söylediği şu sözlerle karşılaştırmız: “birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selâmlaşır, sonra “boy kim?” diye sorarlar. “Hangi kabiledensin?” demektir. “Salgur” diye cevap verir. Yahut boy adlarından birini söyler” (III, 103; terc. 141).

kullanıyor (“Oğuz Han yetmiş iki yıl kadar Moğol ve Tatar ile savaştı. Moğol ve Tatar Oğuz Hanın kendi sügegi (kemiği) idi”).

Ebülgazi Han’ın “soy” veyahut “uruğ” yerine kullandığı “süngök” terimi Kırgız ve Kazak lehçelerinde “süyök”, Altayca’da “söök” söylenir ve terim olarak “en yakın akraba”yı ifade eder. Yakutlar’da da “unguoğ uru” tabiri vardır, “kemik akraba” demektir (unguoğ < süngök < süngök < süngök) ¹⁵.

OMAK, OYMAK, AYMAK : Boy kurumlarının bölüklerinden birini bildiren bu omak, oymak, aymak terimleri Moğol istilâsından sonra Türkçe’ye geçmiş kelimelerden biridir. Bu kelime Anadolu Türkçesi’nde oymak, doğu Türk lehçelerinde aymak, aymağ, omak olarak söylenir. Oymak kelimesini Ş. Sami “bir ulusun münkasim olduğu kısımların beheri, kabile” diye açıklıyor (s. 228). Oymak terimi Anadolu’da Türkmen ve Yürük’ler arasında kullanılmış olsa gerektir. Bu terimin “aymak” şeklini Radloff bütün doğu Türk lehçelerinde (Wb, I, 63 - 64), “omak” şeklini ise Çağatayca ile Uygurca’da (Wb, I, 1166) tesbit etmiştir. Yakutça’da “omuk” kabile ve boy anlamında kullanılır (“haya omukkunuy? = hangi oymaktansın?”). (Pekarskiy “Yakut Sözlüğü” 1834), “aymağ” kelimesinde aşağı yukarı aynı anlamı ifade eder (s. 40).

Moğol istilâsından sonra yayılmış olan bu omok, oymak, omuk, aymağ terimlerinin XI - XIII. yüzyılda Moğolca’daki şekli “obog ~ oboh” olmuştur. Bu devirde Moğol ulusunu teşkil eden kabilelere “obog oboh” denilmiştir. Bu terimin daha eski şeklinin “obağ” olduğu sanılmaktadır. Türkçe’deki “oba” kelimesi de, B. Vladimirsôva göre, bu “oba” kökünden gelmektedir ¹⁶. Çağdaş Moğol dillerinden Buretçe’de omok = aile, Moğolca’da “omuk ~ omug = kavim, kabile, Kalmukça’da “omog” = kabile, soy, klan (G. J. Ramstedt, Kalmükisches Wb. 285) anlamındadır.

¹⁵ “Soy” ve “kabile” anlamını “kemik” anlamına gelen kelime ile ifade etmek Kazak - Kırgızlar’da, Moğollar’da, Kalmuklar’da çok yaygındır. Araplar’ın “kabile” terimi de aslında “kafatası kemiği” demektir; “el-kabile” kelimesini “Kamus” müellifi şöyle izah ediyor: “el-kabile safine vezinde ‘kabailü re’s’in müfredidir ki baş kâsesinin şebekesi gibi birbirine sokuşma olan kemiklerin kıtalarına denir. Anları birbirine sokuşturup bent eden sinire “şe’n” denir... Kabail-i arabın her birine kabile ıtlakı bundan me’huzdur” (Asım Efendi tercümesi, III, 322).

¹⁶ Moğollar’ın içtimaî teşkilâtı (Abdülkadir İnan tercümesi), s. 74.

OCAK, AĞIL, ARIS : Boyların en küçük bölümlerini bildirmek için ocak, ağıl, arış (arıs) terimleri de kullanılmıştır. Radloff'a göre "ocak"ın anlamlarından biri "aile, soy, sülâle"dir (Wb. I, 1136). Çağatayca'da "oçak"=kabile (aynı eser, I, 1134). Ş. Sami ise bu terimi "mecazen büyük aile" diye izah etmiştir (KT. 190). XV. yüzyılda tesbit edilen Ebamüslimnâme'de geçen "ocak" kelimesinin "sülâle" anlamına geldiği bellidir: "Yezid ocağına su salmağa sebep sen oldun"¹⁷. Bu cümledeki "Yezid ocağı"="Yezid'in sülâlesi, soyu" demektir.

AĞIL : Bütün Altay dillerinde yaygın olan bu terimin bu dillerin müşterek ana kaynaklarından geldiği muhakkaktır. Buretçe'de "ail", Moğolca "ayıl", Yakutça "ıal", Çuvaşça "yal", Yenisay - Altay Türk lehçelerinde "aal", "ail" Kıpçak zümresi lehçelerinde "avul", "aul", "avıl" köy kasaba, aile anlamını bildirir. Bu terimin en eski şekli Oğuz lehçesinde "ağıl" şeklinde muhafaza edilmiştir. Bu kelimeye Kuzey Moğolistan'da Ramstedt tarafından bulunan ve yayımlanan Suci yazıtında, bugünkü Oğuzca'da olduğu gibi, "ağıl" şeklinde raslanmaktadır. Bu yazıtta şöyle denilmektedir: "bay bar ertim. Ağılım on, yılmım sansız erti = zengindim, varlıklı idim. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı". G. J. Ramstedt bu kelimeyi "çadır" diye tercüme etmiştir (...meine Zelte (waren) zehn). S. Malov ise "boynuzlu hayvanlar ahır" anlamına gelen Rusça "zagon" kelimesiyle, yani bugünkü "ağıl" ile, tercüme ediyor. H. N. Orkun da "ağıl" kelimesini aynen almaktadır. Malov ile H. N. Orkun'un tercümelerinde fark yoktur. "Ağıl" kelimesi çok eski devirlerde kabilenin küçük bir bölümünü ifade için kullanılmıştır. Bugünkü Türk ve Moğol dillerindeki anlamı (köy, kasaba, oba) herhalde göçebelerin yerleşmelerinden sonra meydana gelmiş olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmut "ağıl" kelimesini bugünkü Anadolu Türkçesi'ndeki anlamıyla tesbit etmiştir (I, 63, 70). Türkçe "ağıl" Moğolca'daki "küren" terimini hatırlatmaktadır. Çingiz devrinde Moğol boyları göç ederken konakladıkları yerlerde hayvan ve başka kıymetli mallarını korumak için her boy bir daire teşkil ederdi. Bu daireye "küren" denirdi. Bu "küren" kelimesini Radloff Çağatayca'da "topluluk, kabile" anlamıyla tesbit etmiştir (Wb., II, 1451). Bu terim Ebülgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk"ünde de vardır (s. 305).

¹⁷ Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, III, 530.

¹⁸ B. Vladimirtsov (Moğolların içtimaî teşkilâtı, s. 62, 86, 90, 132 v.b.) Türkçe "ağıl", Moğolca "ail" ve "küren" terimleri izah etmiştir.

TÖBE, TÖBÖ : Doğu Türk lehçelerinde “yığın, küme” anlamını bildiren bu kelime (Radloff, Wb. III, 1271) Başkurtça’da boyun küçük bölümünü ifade eder.

Kâşgarlı Mahmut Türkler’in boy kurumlarındaki büyüklü ufaklı bölümlerini bildiren terimleri karşılamak için, yukarıda da kaydettiğimiz veçhile, Arapça “aşiret عشيرت, kabile قبيله, raht رهط, kavim قوم, en-nas الناس, ciyl جيل, tabaka طبقة, taife طائفة, batın بطن” kelimelerini kullanıyor. Bunlardan “batın, ciyl, taife” kelimelerini bölükleri ifade için kullandığı halde bir Türkçe terimin karşılığı olarak göstermiyor. Meselâ, “Oğuz - Türkler’den bir kabiledir, bunlar Türkmen’dir, yirmi iki b a t ı n ’dır” (I. 56). Başka bir yerde bu batınlardan biri olan Salgur’a “boy” diyor (III, 103). Buna göre Arapça “batın” teriminin Türkçe karşılığı, “boy” olmalı idi. Halbuki “boy” terimi üç yerde “kavim” (I, 52, 202, II, 165), bir yerde “en-nas”, iki yerde “kabile” (II, 255, III, 103), bir yerde de “kabile ve aşiret” (III, 103) diye tercüme ediliyor. Halbuki Araplar’ın ensap ilmi edebiyatında aşiret bölüklerinin birbirine yakınlık ve uzaklık derecelerini kesin olarak bildiren terimler muayyendir ve altı derece sayılır: 1) Kardeşlikleri birbirine çok uzak olan toplulukları içine alan büyük topluluğa “şuub” denir; “Şuub”dan sonra “kabile”, ondan sonra “fasile”, sonra “imare”, sonra “batın” gelir. En yakın akrabanın kurduğu birliğe “fahz” denir. Kâşgarlı Mahmut Arap ve Türk dil ve ensap ilimlerinde zamanının en büyük bilgini olduğu halde Türkler’in ensap terimlerini, Araplar’da olduğu gibi, izah etmemiştir. Meselâ şöyle bir terminoloji yapabilirdi :

Budun	boy	oğuş	oba	urug	bukun	kapkazaş
Kavim	şuub	kabile	fasile	imare	batın	fahz

Bunu sırf bir misal olarak yazıyorum. Şuub’un “boy” anlamından daha geniş bir anlam ifade ettiği malûmdur.

Rahmetli Ziya Gökalp “Türk medeniyeti” adlı eserinde “Türk ilinin içtimaî bünyesini anlamak için Türk teşkilâtını eski Yunanlılar’la Romalıların medine teşkilâtıyla” karşılaştırmış (s. 147) :

İl (medine)	la cite
Uz (aşiret)	la tribu
Boy (kabile)	la phratrie

Sop les gens

Soy la parentéle

Bu terimler listesinde “la phratrie” karşılığı olarak “boy” terimi gösterildiği halde aynı müellifin “Türk Türesi” adlı eserinde buna karşılık “ok” kelimesi gösterilmiştir (s. 20).

YASA~YASAĞ : Moğol istilâsından sonra yayılmış ve eski Türkçe'deki “yol” ve “törü~töre” yerini tutmuş bir terimdir. Bu kelime menşei bakımından, şüphesiz Türkçe'dir. Türkolojinin henüz gelişmediği sıralarda ordu, karşı (saray), tarhan, yarhg v.b. birçok kelimeler gibi “yasa” kelimesi de Moğolca sayılırdı. Orhon yazıtları, Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadğu Bilig gibi Moğol istilâsından çok önce yazılmış, olan eserler meydana çıkarıldıktan sonra Moğolca sayılan birçok kelimelerin Türkçe olduğu anlaşılmıştır. “Yasa” kelimesi de bu kelimelerden biridir. Kül Tegin yazıtında “. . .öd tengri y a s a r, kişiöglü kop ölügli töremiş” (=zamanı Tanrı takdir (yapar) eder, kişiöglü ölmek üzere türemiştir) cümlesi vardır ki buradaki “yasar” yasa- (=yapmak, nizama koymak) kökünden teşkil edilmiş partisiptir. Kazak Türkçesi'nde “yasagan” =halik, yaradan demektir, “Yasagan Tanrım” derler ki “halik tanrım” demektir. Eski bir Uygur metninde “nizam, kanun” anlamına gelen “yasak” kelimesi bulunuyor¹⁹. “Yasa” türlü Türk lehçelerinde “kanun”, “nizamname” anlamını ifade için kullanılır. Çağatayca'da bu “yasa” kelimesinden pek çok kelimeler teşkil edilmiştir: yasal=savaşa hazırlanmış asker safı (Radloff, Wb. III, 218), yasa-vul=çavuş, yasanın emirlerini tatbik eden (Radloff, Wb. III, 215) v.b.

TÖRE, TÜRE : Eski Türk yazıtlarında “töre” terimi “kanun, nizam” anlamını ifade eder. Bu terim “il” kelimesiyle birlikte (il törüsü) “devlet nizamı, kanunu” anlamını bildirmektedir. Yazıtlarda “törü” şeklinde geçer. Divanü lûgat-it-Türk'de ve Kutadğu Bilig'de de “törü” şeklindedir. Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi “er-resm” diye açıklamıştır (I, 97, II, 16, III, 86, 167). K. Brockelmann bu terimi “Gesetz, Recht” diye tercüme ediyor. XVI. yüzyılın bilginlerinden Kemal Paşazade Ahmet Şemsettin Efendi Farsça “âyin” kelimesini şöyle izah ediyor: “âyin =lisan-i fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler, resim derler. Türk dilinde türe derler”²⁰. XV. yüzyılda Osmanlı

¹⁹ F. W. K. Müller, Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden, Berlin 1915, s. 6; metnin 6. satırında “yasak”, bu kelimenin izahı 13. sahifede: “Gesetz”.

²⁰ Tamklariyle Tarama Sözlüğü, III, s. 692.

devletinde tesbit edilen bir rivayete göre Selçuklular devrinde Oğuz türesine çok önem verilirdi. Sultan Alâeddin Keykubad'ın şölenini tasvir eden Yazıcıoğlu Ali (Tevarih-i al-i Selçuk, III, Houtsma yayını, s. 204 - 205) şöyle diyor: "...sadra ve iki kola Oğuz resmince başdan başa döşenip müzeyyen ve mürettep oldu ve kâsât-ı kımız ve kımran ve mümessik ü muattar şerbetler Oğuz'un resim ü erkâni üzere içildi ve bunun zamanına ve oğlanları zamanına değin işbu ebyat tertibince töre sürüldü. Ve sağ kol beyler beyliği Kayı ve Bayat beyine ve sol kol beyler beyliği Bayındur ve Çavuldur beyine veriliyordu. Ve kalan beyler dahi bu yirmi dört boyun beyleri oğlanlarına verilmiyince gayriye verilmezdi. İşbu tertip üzerine ki zikrolunur. Nazım.

Hanlar atası Oğuz Han söyledi
 Böyle töre, yol ü erkân eyledi
 İşbu resmiyle vasiyet kıldı ol
 Ta ola oğlanlarına töre, yol.
 Dedi: Kayı çünkü sonra han ola
 Sağ beyler beyi andan ola
 Töremiz beyler beyi hem sol kola
 Şöyle gerektir ki Bayındır ola
Töre ü yol ü ağırlamak dahi
 İşbu tertip üzere ola ey ehi
 Kim Kayı otura andan son Bayat

.....
 İşbu tertip üzere oturmak gerek
 Önlerinde müçeler durmak gerek
 Kımız u kımran dabu tertibile
 Ağa u ini arasında içile
 Mansab u beylik dahi bu resmile
 Urug u soyuna göre verile

Moğol devrinde "yasa" ve "töre" terimleri eşanlamlı kelimeler olarak kullanılmışlardır, "Çingiz yasası" yerine "Çingiz töresi" de denilmiştir. Zahirreddin Babur "Hatıraları"nın bir yerinde şöyle diyor: "Bizning ata ağa Çingiz töresini garip riayet kılurlar idi, meclisde ve divanda, toy ve aşda oturmakta hilâfi töre iş kılmaslar idi". Babur'un çağdaşı Haydar Mirza Duglat da "töre-i Çingizî" tabirini kullanmıştır²¹.

²¹ Haydar Mirza'nın rivayetine göre "Mirza Ulug Beg Emir Hudaydad'a ricada bulunarak dedi ki: "Çingiz töresini sizin kadar kimse bilmez, onun bütün kaidelerini

Kutadğu Bilig'de "törü" terimi "kanun, nizam" anlamını ifade ettiği gibi "adalet" anlamı için de kullanılmıştır :

Kılıç ursa, bıçsa yağı boynum
Törü birle tüzse ili budum
Törü tüz yorıttı bayudı budun
Atın ezgü kıldı ol ezgü ödün (Fer. 33).

Divanü lûgat-it-Türk'te de "kanun" ve "adalet" aynı "törü" kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna tanık için, Kâşgarlı Mahmut şu atalar sözünü getirmiştir: "küç eyilden kirse törü tünlükten çıkar=zor kapıdan girse törü (er-resm ve-l-insaf) bacadan çıkar" (II, 16, 21).

İlhanlılar devletinde "töre" ve "yasa" müradif kelimeler olarak kullanılmıştır. Dikkate değer ki İlhanlılar'da "Çingiz Yasası"na "Kutadğu Bilig-i Çingizhan" dahi denilmiştir. Celayırlı Sultan Üveys (1355—1374) zamanında yazılmış olan "Destûr-ül-kâtib fi tayini-l-meratib" adlı eserde "büyük ordudaki yargu emirliği"nden bahsedilirken Büyük Yarguçı Emir Bayantemür'ün "töreyi ve yasayı" iyi bildiği ve Çingiz Hanın 'Kutadgu Bilig'ini gördüğü ve okuduğu için tayin edildiği anlatılmaktadır ²².

Kaza ve hüküm anlamını bildiren "yargı~yargu" terimi şimdiye kadar yayınlanan eski Türkçe metinlerde bulunmuyor. Bu terim ancak Moğol devrinden sonra yayılmıştır. Eski Türk yazıtlarında bu terimi

bize söyleyiniz. Birçok işlerde bizim bu töreye ihtiyacımız oluyor". Emir dedi ki: "Biz fenadır diye Çingiz töresini bıraktık, şeriatı kabul ettik. Çingiz töresi iyi ise, bilgin Mirza şeriatı bırakıp töreye bağlanırsa töreyi öğreteyim", Mirza bu sözlere gücendi. Emir mirzaya töreyi öğretmedi

میرزا اولوغ بیگ از امیر (خد ایداد) التماس نمودندکه توره جنکزی را هیچ کس مثل شما نمیداند همه قواعد اورا بما بگویدکه مادر کلیات اموریان بانرا احتیاج است امیر گفته است که ما توره جنکزی را بد گفته ترک همه کرده بشریعت آمده ایم اگر توره جنکزی نیک بوده است میرزا با وجود دانیشمندی شرع را گذشته مقید توره میشدند بس توره را میرزا آموخته بر کردیم میرزا ازین سخن منفعل شدند میر توره را نیا موخته است .

(Kırş. E. Denison Ross —N. E. Elias, History of the Monghuls of Central Asia, London 1898, Tarih Reşidinin İngilizce tercümesi, s. 69).

²² P. Melioranskiy, O Kutatgu Bilike Çingiz hana (Çingiz hanın Kutatgu Bilig'i hakkında) ZVO, XIII, s. 015 - 023 :

امیر بایان بوقور کفایت و کاردانی و درایت رسوم و قواعد سلاطین و امراء مغول دانستن یاساقها و تورهها ایشان از جمیع امراء زمان سر آمدست راه امارت یارغو. و تفحص قضایاء مغولدن که فطرت و نشات ایشان برانست بدو تفویض کرده شد تا بر وجهی که در قو تانغو بیلیک جنکزی خانى دیده و خوانده واز اکابر یارغوچیان مشاهده کرده

hatırlatan “yargan” kelimesi vardır ki bir şahıs adıyla beraber geçiyor, şahıs adı veyahut şahsın unvanı olması muhtemeldir “Yargan” ve “yarguçı” kelimelerinin anlam bakımından farkı yoktur. Bu kelimeyi de Moğol istilâsından sonra yazı diline geçen eski Türkçe kelimelerden saymak gerektir. Bununla aynı kökten gelen “yarlıg” (hakanın fermanı, hükmü) terimi Kâşgarlı tarafından tesbit edilmiştir (I, 82; III, 31).

MAKALEDE GEÇEN TERİM NİTELİĞİNDEKİ KELİMELELER

ağa usa	et han urū	obo
ağıl	fahz فخذ	obog
ail		oboh
aile عائله	fesile فصيله	ocak
‘aşiret عشيرة	la gens	oğuş
aul (<agıl)	gün~kün	ok~uk
avıl avul	ial (<agıl)	omak
avul	irū~urug	omok
ayıl	ije usa	omuğ
aymağ~oymak	il~el	omuk
aymak~oymak	ilgün	oymak
bağ	ilkün	la parantéle
batın بطن	‘imare عماره	la phratric
bau~bav<bağ	iniyigün	pokoleine
bod	kabile قبيله	raht رهط
boy<bod	kanun قانون	resim رسم
budun	kavim قوم	rod
bugun~bukun	kemik	rū~urug
bukun	kün~gün	sop
buvun<bugun	küren	soy
la cite	en-nas الناس	söyük süngék
Ciyl جيل	oba	sülâle سلاله
él~il	obağ	süngék
erkân		süyek

şuub	شعب	tübe~töbe	uruḡ
tabaka	طبقة	türe~töre	uruk
taife	طائفة	uk~ok	uruv
tariḡ		ulus	ūs<oḡuş
töbe		uluş	uz
töbö		uḡguoḡ<süngök	yal<agıl
töre		urū~uruḡ	yargı~yargu
la tribu		uruḡ	yasa
		urū-tarı<uruḡ-tariḡ	yasak
		uruḡ-tariḡ	yol
